

1. Raj utracony i *hortus conclusus* – symbolika wirydarzy i ogrodów w średniowieczu

*A zasadziwszy ogród w Eden na wschodzie,
Pan Bóg umieścił tam człowieka, którego ulepił. (Rdz 2,8)*

(źródło: internet)

Adam i Ewa w raju Cranach Lucas (st.), ok. 1535

Ogród jest przestrzennym układem uformowanym z wykorzystaniem naturalnych elementów przyrody - roślinności, terenu i wody oraz architektury. Pełni rolę estetyczną i funkcjonalną, uzależnioną od potrzeb człowieka. Sztuka zakładania i formowania ogrodów znana była już w starożytności, a w jej rozwoju istotną rolę odgrywały nie tylko kultura i obyczaje danego społeczeństwa, ale również czynniki religijne, filozoficzne i literackie. W poszczególnych okresach historycznych program użytkowy, układ funkcjonalny i forma przestrzenna ogrodu były więc różne.

Średniowiecze

Po upadku Cesarstwa Rzymskiego w dziejach Europy następuje okres kultury średniowiecza, trwający od V-XV wieku. Jego rozkwit przypada na wiek XI. Rozwijała się sztuka, a w architekturze kształtują się nowe style, romański do połowy XIII wieku, a następnie gotycki – od XII wieku do końca średniowiecza. Nowe formy kultury opierają się na hierarchicznym ustroju feudalnym i są powiązane z religią i Kościołem. Powstają liczne klasztory, a wraz z nimi powstają ogrody. Przy zakładaniu ogrodów uwzględniano powiązanie widokowe dominant terenowych i akcentów architektonicznych z otaczającym krajobrazem. Przepis reguły zakonnej nakazuje kontakt z otaczającym światem przy jednoczesnej izolacji przestrzennej i klauzurowej. Przestrzegano również postulat piękna odnoszącego się m.in. do położenia nowo zakładanego klasztoru. Szeroko stosowana symbolika w sztuce średniowiecza znajduje odzwierciedlenie również w ogrodach. Oprócz walorów estetycznych rośliny, drzewa i inne elementy ogrodu miały wymiar symboliczny. Róża i lilia w Kościele jest symbolem krwi męczeńskiej i czystości, różne drzewa i krzewy symbolizowały dobre uczynki, kwadratowe kamienie oznaczały cztery cnoty kardynalne – roztropność, wstrzeźliwość, sprawiedliwość i męstwo. Wiedzę o średniowiecznych ogrodach czerpiemy z książek i rozpraw gromadzonych i kopiowanych w klasztorach, skrótów encyklopedycznych pisanych na podstawie dzieł starożytnych i in. Najważniejszym dziełem znanym w całej Europie jest traktat Pietro de Crescentis (1230-1320) o rolnictwie *De agricultura*, w którym jeden z rozdziałów poświęcony jest ogrodnictwu. Uzupełnieniem

rozpraw są przedstawienia malarstwa zarówno tablicowego, jak i o charakterze iluminatorskim.

Rozległa działalność zakonów w średniowieczu, zwłaszcza benedyktynów z Monte Cassino i Cluny, cystersów m.in. z Citeaux oraz kartuzów i kamedułów, wywarła duży wpływ na kształtowanie ogrodów i uprawę roślin zarówno ozdobnych, jak i użytkowych.

Pojawiły się dwa główne typy klasztornych ogrodów, jeden w obrębie zakonów cenobijnych, w których zakonnicy prowadzili wspólne życie, drugi - w eremickich, praktykujących odosobnienie w pustelniach.

Wirydarze - symboliczny obraz Edenu

*Z Edenu zaś wypływała rzeka, aby nawadniać ów ogród,
i stamtąd się rozdzielała, dając początek czterem rzekom. (Rdz 2,10).*

Najważniejszym i stale powtarzającym się elementem ogrodowym założen klasztornych był wirydarz usytuowany w obrębie klasztoru. Był to czworoboczny, najczęściej kwadratowy odkryty dziedziniec, skupiający wokół siebie zamkniętą zabudowę klasztorną - klauzurę. W średniowieczu kwadrat był formą uprzywilejowaną, stosowano go często jako podstawowy moduł budowli. Miał też swoje znaczenie symboliczne związane z czterema cnotami kardynalnymi. Wirydarz otoczony był najczęściej krużgankami, co upodabniało go do starorzymskich perystylów w domach mieszkalnych lub instytucjach użyteczności publicznej w antycznej zabudowie miejskiej. W krajach południowych krużganki pozostawiano otwarte; ogród był źródłem chłodu, świeżego powietrza i przyjemnych zapachów kwitnących kwiatów.

(źródło: internet)

Wirydarz typu włoskiego, z otwartymi krużgankami

Wirydarze w krajach północnych i w Polsce zaopatrywano w okna, zabezpieczające klasztorne wnętrza przed chłodem. Geometryczny podział na kwadraty zaznaczony był wytyczonymi na obwodzie ścieżkami, obsadzonymi z reguły bukszpanowymi płotami. Ścieżki wewnątrz krzyżowały się pod kątem prostym, a centralny akcent na skrzyżowaniu ścieżek stanowiła najczęściej fontanna - symbol wiecznego źródła, studnia, rzeźba lub drzewo. Z krużganków wchodziło się do wszystkich pozostałych części klasztoru, dormitorium, refektarza, a przede wszystkim do kościoła. Prawidłowym, według reguły benedyktynów i komentarza z ok. 850 r., był wirydarz z krużgankami o długości każdego boku 100 stóp, czyli ok. 30 m. Wirydarz stanowił właściwy *hortus conclusus*. Przy całkowitym odcięciu od świata zewnętrznego służył skupieniu, modlitwie, pobożnej rozmowie i kontemplacji dzieła Stwórcy.

*Pan Bóg wziął zatem człowieka i umieścił go w ogrodzie Eden,
aby uprawiał go i doglądał. (Rdz 2,15)*

Ogrody klasztorów cenobijnych (benedyktynów i cystersów)

Zgodnie z regułą św. Benedykta modlitwa i praca (ora et labora) są jednakowo ważne i stanowią o zbawieniu duszy. Klasztor był instytucją w pełni samowystarczalną i wszystko co potrzebne było w życiu musiało być wytworzone w obrębie jego murów. Tak więc architektura zabudowań i organizacja całego terenu wokół klasztoru otoczonego murem była temu podporządkowana. Założenie klasztorne benedyktynów i cystersów było podobne. Składało się z kościoła wyróżniającego się największą bryłą oraz z przylegających zabudowań klasztoru właściwego, znacznie niższych, skupionych wokół wirydarza, z pomieszczeniami dla mnichów, nowicjatu i konwersów oraz zakrystią i kapitularem. Budynki gospodarcze i usługowe powstawały w sąsiedztwie i były oddzielone podwórzem. Poza klasztorną klauzurą znajdował się dom opata. Otaczał go zazwyczaj piękny ozdobny ogród o reprezentacyjnym charakterze. Benedyktyni zakładali swoje klasztory na wzgórzach (np. Monte Cassino we Włoszech, Tyniec i Święty Krzyż w Polsce), natomiast cystersi zgodnie z obyczajami zakonu, wybierali urodzajne niziny nad rzeką lub strumieniem, które wykorzystywali do nawadniania, napędzania młynów, czy zasilania stawów rybnych. Cystersi posiadali w obrębie klasztorów obszerne ogrody użytkowe, które stanowiły jednocześnie miejsce spacerów i cichego wypoczynku (sady i winnice). Tereny ogrodów były podzielone na kwatery, zazwyczaj kwadratowe wyznaczone przebiegiem dróg i nie tworzyły z klasztorem jednolitej kompozycji przestrzennej. Cecha ta widoczna jest m.in. w Mogile, dawnej podkrakowskiej wsi.

W ogrodach klasztornych oprócz wirydarza wyróżniano:

- ogrody użytkowe obejmujące zazwyczaj warzywniki oraz sady, winnice, stawy rybne i pola uprawne, zapewniające zakonnikom wyżywienie. Większe, sytuowane były również poza zwartymi zabudowaniami klasztorowymi, choć w ich bezpośrednim sąsiedztwie. Często także oddzielano je od otoczenia solidnym murem,
- *herbularius (herbarium)*, gdzie uprawiano zioła, kwiaty, przyprawy kuchenne i rośliny lecznicze takie jak np. bazylika kamforowa, wrotycz, rzeżucha, cząber, kminek, koper włoski oraz różne kwiaty – mieczyki, konwalie, malwy, szalwię, krzew balsamowy, boże drzewko. Większość tych roślin kojarzona była jako symbol miłosierdzia i uzdrowienia. Ogrodem opiekował się medyk, mieszkający nieopodal,
- ogrody szpitalne – przeznaczone dla rekonwalescentów,
- ogrody cmentarne, gdzie pomiędzy różnymi drzewami owocowymi i ozdobnymi znajdują się regularnie rozmieszczone mogiły. Każdy spacer po ogrodzie przypominał o rzeczach ostatecznych i skłaniał do modlitwy za zmarłych współbraci. W centralnym miejscu cmentarza stał duży krzyż,
- ogrody opackie.

Wszystkie ogrody miały formy geometryczne.

Ogrody klasztorów eremickich (kartuzów i kamedułów)

We wspólnotach zakonów eremickich, zgodnie z praktykami przejętymi od wschodnich pustelników, kontakty między zakonnikami ograniczono do minimum, a kontakty ze światem zewnętrznym praktycznie nie istnieją. Obowiązuje cisza i samotność. Mnisi spotykają się jedynie na mszy świętej, na modlitwach liturgii godzin, a wspólne posiłki w eremickim refektarzu mają miejsce tylko kilka razy w roku.

W związku z tym inaczej wyglądał układ przestrzenny w tych klasztorach. Związany był z zespołem małych domków mieszkalnych – pustelni, dla poszczególnych zakonników. Głównym ośrodkiem był wielki prostokątny wirydarz, zamknięty wokół krytym krużgankiem, z którego prowadziły wejścia do każdej z pustelni rozmieszczonych szeregowo z trzech stron. Przy każdej pustelni znajdował się mały ogródek kwiatowy, czasem ze źródłem lub wodotryskiem. Z czwartej strony wirydarz przylegał do budynku kościoła, domu przeora i innych budynków klasztornych. Dalej znajdowały się zabudowania gospodarcze z podwórzem oraz warzywniki, sady i stawy rybne. Wirydarz wypełniony był ozdobnym ogrodem wraz z cmentarzem. Przykładem takiego założenia może być w Polsce klasztor w Kartuzach, założony ok. 1380 r.

(źródło: internet)

Wirydarz klasztoru cystersów w Mogile

Zgromadzenia zakonne wniosły duży wkład nie tylko w powstawanie ogrodów; mnisi byli także nauczycielami okolicznej klasztorom społeczności - o sposobie uprawy, stosowania nawodnień, zakładania hodowli ryb itp. I chętnie tą wiedzą się dzielili.

Na przestrzeni wieków ogrody klasztorne ulegały zmianom i przeobrażeniom w zależności od reguły danej wspólnoty zakonnej i aktualnego zapotrzebowania.

Bez zmiany pozostał wirydarz i podział na kwatery, wykształcony w średniowieczu. Obok jednak podziału na kwatery, stosowano także układ jednoosiowy, czasem ogród był formowany wraz z otaczającym go krajobrazem, jak w klasztorze ojców karmelitów w Czernej. Natomiast w ogrodach benedyktynów w Tyńcu, zastosowano otwarte założenie. Ogród otrzymał kształt nieregularnego trapezu na trzech tarasach, łagodnie opadających od północy w kierunku południowym i otoczonego murem.

Anna Strzebońska

Przy opracowaniu wykorzystano:

- Bogdanowski J., *Polskie ogrody ozdobne*. Warszawa, 2000
- Ciołek G., *Ogrody polskie*. Warszawa, 1954
- Majdecki L., *Historia ogrodów*. Warszawa, 1972
- Kobieliński S., *Florarium christianum*. Kraków, 2006

- czasopisma: *Tryby*. Nr 8/2011, Quart. Nr 4(34)/2014
- źródła internetowe

Niniejsze opracowanie jest częścią mojego artykułu [podpisanego inicjałami as (c-b)]:

Od ogrodów antycznych do klasztornych // Okruchy św. Wojciecha – czerwiec 2016, s. 24-28, il. – Bibliogr. https://swwojciech.com/wp-content/uploads/2014/12/czerwiec_2016_do-internetu.pdf

2. Kwiaty maryjne, rośliny w malarstwie

W kulturze chrześcijańskiej symbolika roślin odgrywa niebagatelne znaczenie. Z roślinami spełniającymi funkcję znaku możemy spotkać się na kartach Biblii, w pismach Ojców Kościoła, w liturgii, w hagiografii, są atrybutami świętych, są obecne w obrzędach ludowych. Rośliny uprawiane w klasztornych ogrodach znajdują się na tablicowym malarstwie gotyckim; są ściśle związane z przedstawieniami świętych i pełnią rolę symboliczną.

Podstawowe kwiaty maryjne, to biała róża, lilia i fiołek.

Róża - może być znakiem czystości i niewinności. W symbolice chrześcijańskiej biała róża stała się głównie symbolem Maryi Dziewicy. Maryja nazywana była „Różą bez kolców”, co miało sugerować jej niepokalane poczęcie.

Jak lilia pośród cierni, tak przyjaciółka ma pośród dziewcząt.
(Pieśń nad Pieśniami. 2,2)

Lilia - niemal we wszystkich kulturach jest symbolem wdzięku, subtelności, piękna, czystości i niewinności a także świętości; w symbolice chrześcijańskiej oznacza czystość i dziewictwo. Najczęściej występuje jako atrybut Maryi w scenie zwiastowania i w tych przedstawieniach lilia ma trzy kwiaty. W Polsce często zamiast lilii przedstawiano konwalię majową. Jak przekazuje średniowieczna legenda, konwalia powstała z łez Marii stojącej pod krzyżem.

Ty bowiem święta Dziewico, jesteś Fiołkiem czystości, Fiołkiem skromności, Fiołkiem niewinności, Fiołkiem uzdrawiającym, Fiołkiem pachnącym, Fiołkiem słodczy, Fiołkiem świętości.
(Kobielus S., *Florarium christianum*. s. 72)

Fiołek - jest m. in. symbolem pokory, skromności, niewinności, piękna i miłości.

Anna Strzebońska